ARCHIWA, BIBLIOTEKI
I MUZEA KOŚCIELNE 121 (2023)

CC BY NC SA

https://doi.org/10.31743/abmk.13645

ALEKSANDRA WAJNERT* – POZNAŃ

PRÓBA ATRYBUCJI OPRAW Z KSIĘGOZBIORU BENEDYKTA HERBESTA (ZM. 1598) Z ZASOBU ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNEGO W GNIEŹNIE

ATTEMPT TO ATTRIBUTE BINDINGS FROM THE BOOK COLLECTION OF BENEDYKT HERBEST (D. 1598) FROM THE COLLECTION OF THE ARCHDIOCESAN ARCHIVES IN GNIEZNO

Abstract

The resources of the Gniezno Archdiocesan Archive include a sizeable collection of old prints that once belonged to representatives of the higher and lower clergy. In the context of researching the broader history of the Church, the sources, which are old prints and especially bindings, may seem like an ill-advised direction. However, bibliological analysis of the surviving book collections may prove to be a valuable addition to research on the history of the Church and the clergy.

The Cathedral Library complex still contains a dozen or so volumes that once made up the book collection of Benedykt Herbest (d. 1598), a theologian, educator and polemicist. Volumes belonging to the Poznań canon were almost every time marked with a supralibros inscription, which was placed on the lower lining of the binding. This collection is characterized by uniform bookbinding material (dark leather) and their German-style roll-based frame decoration. This paper focuses on the analysis and characterization of the bindings. By using a comparative analysis of the materials used to create the bindings (boards, leather) and the tools used for decoration, it will be possible to identify the bookbinding centre and even the craftsman responsible for making the said bindings.

* Aleksandra Wajnert – magister historii, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: aleksandra.wajnert@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6788-761X

The main purpose of the article is to distinguish and identify the bookbinding workshops whose services were utilised by B. Herbest. An attempt has also been made to identify specific bookbinders and to characterize those hitherto unrecognised by old book scholars in the literature.

Keywords: Benedykt Herbest; Gniezno; Cathedral Library; old prints; bindings; tegumentology; supralibros

Translated by Marek Robak-Sobolewski

*****

W zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie[1] znajdują się woluminy, które niegdyś tworzyły prywatne biblioteki różnych duchownych czy hierarchów kościelnych. Ich przebadanie nie byłoby możliwe, gdyby nie prowadzone w ramach grantów prace inwentaryzacyjne, trwające od 2013 roku. Wstępne rozpoznanie zasobu, zawartości treściowej druków, proweniencji oraz opraw stało się idealną podwaliną do prowadzenia obszernych badań bibliologicznych, w tym oprawoznawczych.

Analiza dawnych księgozbiorów może wiele powiedzieć o ich właścicielach. Jaka tematyka dzieł ich interesowała, gdzie zaopatrywali się w książki, czy u kogo je oprawiali. Z punktu widzenia szeroko pojętej historii Kościoła są to małowartościowe informacje, dające jedynie znikomy procent wiedzy na temat samego duchownego. Natomiast z perspektywy bibliologa jest to wiedza bezcenna. Użyty materiał, dekoracje czy znaki wodne pozwalają datować taką oprawę. Atrybucja opraw, wskazanie ich wykonawcy w dużej mierze przyczynia się do uzupełnienia badań nad polskim introligatorstwem. Tak też jest w przypadku pozostałości po bibliotece Benedykta Herbesta (zm. 1598) teologa, polemisty, pedagoga[2]. Karierę duchowną B. Herbest rozpoczął od nauczania w szkole parafialnej we Lwowie, gdzie później został rektorem. Następnie po uzyskaniu stopnia magistra sztuk wyzwolonych wykładał na Uniwersytecie Krakowskim. W 1563 roku przeniósł się do Poznania, by ponownie objąć funkcję rektora, tym razem na Akademii Lubrańskiego. Tam też otrzymał kanonię. W 1569 roku, będąc w Braniewie, zapragnął wstąpić do zakonu jezuitów, co mimo przeszkód zrealizował. Na początku lat 70. XVI wieku Herbest przebywał w Rzymie, gdzie studiował teologię. Szybko jednak wrócił do kraju, by dalej rozwijać karierę pedagoga. W następnych latach rozpoczął swoją działalność kontrreformacyjną m.in. na Wołyniu i Podolu. W 1594 roku powrócił

[1] Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Inwentaryzacja zasobu Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie, nr 11H 12 0179 81 oraz Inwentaryzacja zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie: starodruki z Kolekcji Seminaryjnej Biblioteki Katedralnej i nowo odnalezione dokumenty papierowe konsystorza gnieźnieńskiego z XV i pocz. XVI w., nr 11H6 0124 84, kierowanych przez prof. UAM dr. hab. Piotra Pokorę, finansowanych z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki MNiSW.

[2] S. Rabiej, *Herbest Benedykt*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, kol. 741; I. Zarębski, *Herbest, Benedykt*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław 1960, s. 434-436; M. Kosman, *Benedykt Herbest*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa-Poznań 1981, s. 251.

do kolegium w Jarosławiu, gdzie zmarł cztery lata później. Był autorem wielu dzieł pedagogicznych, polemicznych oraz kontrreformacyjnych.

Pod kątem tegumentologicznym zbiór Herbesta od razu wydaje się interesujący, gdyż właściciel szczególnie dbał o jednolity wygląd opraw, które ówcześnie musiały cieszyć jego oko. Przypisanie niniejszych druków do biblioteki duchownego było możliwe głównie dzięki odręcznym wpisom oraz superekslibrisom napisowym[3], umieszczonym na dolnych okładzinach opraw.

Zatem głównym celem niniejszej pracy będzie analiza zgromadzonych opraw pod kątem dekoracji i użytych narzędzi oraz próba ich atrybucji do poszczególnych warsztatów introligatorskich. Rzeczone badania wykażą czy wszystkie poddane analizie oprawy wykonał jeden introligator czy może było ich kilku, jakie materiały oraz narzędzia zostały użyte do dekoracji, a także w jakim stylu oraz kompozycji zostały ozdobione.

Oprawy jako źródło

Na podstawie przeprowadzonych przez piszącą te słowa kwerend, w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (AAG) można stwierdzić, że w zespołach Biblioteki Katedralnej oraz Biblioteki Seminaryjnej znajduje się szesnaście woluminów, które niegdyś stanowiły część księgozbioru Herbesta. Należy jednak zaznaczyć, że nie ich zawartość treściowa będzie tutaj kluczowa, a chroniące druki oprawy. Analiza materiałów, sposobu scalenia bloku książki z oprawą czy dekoracji może zdradzić szereg cennych informacji, m.in. na temat ówcześnie używanych surowców czy panujących trendów w zdobieniu opraw. Na szesnaście woluminów z dawnej biblioteki Herbesta analizie poddam dziesięć opraw, które będą tworzyć podstawę moich dalszych rozważań. Wybór ten determinowany jest to złym stanem zachowania pozostałych egzemplarzy. Być może z powodu złych warunków przechowywania lub na skutek dawanej konserwacji skóra, którą posłużył się introligator uległa znacznemu zniszczeniu, co skutecznie utrudnia analizę dekoracji. Ponadto niektóre woluminy zostały zaatakowane przez szkodniki, dodatkowo pogarszając stan opraw. Również stan zachowania przedstawionych poniżej woluminów nie można ocenić jako dobry, jednak w tych kilku przypadkach dekoracje są na tyle wyraźne i widoczne, by można było chociaż rozpoznać użyte narzędzia. Wyjątek stanowią jedynie dwie oprawy, których obleczenie zachowało się w całości do dziś w bardzo dobrym stanie. Oprawy, częściej niż jako osobne źródło, traktuje się jako dodatek do badań nad zawartością treściową druku lub znaków własnościowych. Choć w ostatnim czasie podejście to sukcesywnie się zmienia. Jak dotąd oprawy Herbesta zostały dwukrotnie przywołane i opisane w artykułach Michała Muraszki[4]. Wykonanie tych konkretnych opraw M. Muraszko przypisał poznańskiemu introligatorowi Melchiorowi Neringowi.

---

[3] *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, kol. 2249; zob. także: A. Wagner, *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016, s. 37.

[4] M. Muraszko, *Neringowskie oprawy trzech druków z księgozbioru opata trzemeszeńskiego Wojciecha Mielińskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej", 67 (2017) s. 211-220; tenże, *Oprawy trzech ksiąg opata trzemeszeńskiego Aleksandra Mielińskiego*, w: *Introligatorzy i ich klienci*, red.

Analiza opraw

Oprawy chroniące druki zakupione przez Herbesta zostały wykonane oraz oprawione według jednego wzoru. Jako okładziny użyto fazowanych desek, których krawędzie ścinano w szczególny sposób, tak by nadać im odpowiedni kształt i lekkość. Natomiast do obleczenia zastosowano brązową bydlęcą skórę. Ponadto każda z opraw zaopatrywana była w mosiężno-skórzane zapięcia, jednak większość z nich nie zachowała się do dziś. Dekoracje wykonano przy pomocy różnych narzędzi introligatorskich. Mimo powtarzających się motywów, analiza i porównanie dekoracji pozwala wyłonić kilka warsztatów, w których prawdopodobnie powstały omawiane oprawy. Każdorazowo warto także zwrócić uwagę na występujące na wyklejkach filigrany, czyli znaki wodne[5]. Ich poprawna identyfikacja pozwala wskazać młyn, z którego rzemieślnik pozyskiwał papier. Na tej podstawie można wskazać również przypuszczalny ośrodek introligatorski, w którym działał dany rzemieślnik.

Wyszczególnione warsztaty introligatorskie

1. Pierwszy wyszczególniony przeze mnie warsztat należał do tzw. monogramisty MC[6], działającego w Poznaniu najprawdopodobniej w latach 1543-1564. Ten nieznany z imienia i nazwiska introligator mógł pracować samodzielnie lub w kręgu znaczącego poznańskiego księgarza i nakładcy Jana Patruusa młodszego[7]. W swoim zasobie introligatorskim niezidentyfikowany rzemieślnik posiadał trzy narzędzia sygnowane właśnie monogramem „MC". Przy obecnym rozpoznaniu zbioru Herbesta z zasobu AAG, stwierdzić można, że znajduje się tam tylko jedna oprawa wykonana przez tego rzemieślnika. Chroni ona teologiczne dzieło autorstwa Konrada Klinge (zm. 1556), wydrukowane w Kolonii w 1559 roku[8]. Jak zostało wspomniane powyżej, okładziny oprawy wykonano z fazowanych desek obleczonych brązową skórą. Na górnej okładzinie (il. 1) zachowały się zaczepy

A. Wagner, Toruń 2017, s. 109-123; tenże, *Wybrane oprawy starodruków ze zbiorów dawnej biblioteki klasztornej cystersów w Wągrowcu* (w druku).

[5] *Papiernie w Polsce XVI wieku. Prace Franciszka Piekosińskiego, Jana Ptaśnika, Kazimierza Piekraskiego. Powtórnie wydał i uzupełnił Włodzimierz Budka*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971; zob. także: J. Siniarska-Czaplicka, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1969.

[6] Zob. M. Krynicka, *Oprawy książkowe z herbami ostatnich Jagiellonów w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie", 12 (1980) s. 39 (przypis nr 70); A. Kawecka-Gryczowa, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław 1988, s. 96.; *Encyklopedia wiedzy o książce*, kol. 1021; M. Czapnik, *Oprawy poznańskiego monogramisty MC*, w: *Tegumentologia polska dzisiaj*, red. A. Wagner, Toruń 2016, s. 133-152.

[7] A. Głowacka, *Patruus Jan*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa-Łódź 1972, s. 662-663; J. Sójka, *Patruus Jan (syn)*, w: PSB, t. 25, red. E. Rostworowski, Wrocław 1980, s. 339-340.

[8] K. Klinge, *Loci Commvnes Theologici Pro Ecclesia Catholica*, Coloniae 1559, AAG, sygn. BK 1244.

sztyftowe w typie widełkowym[9]. Do dekoracji oprawy zostały użyte dwa tłoki oraz wyciśnięte na ślepo dwa radełka. Całość rozmieszczono według kompozycji ramowej. Zewnętrzną ramę górnej okładziny tworzy wycisk medalionowego radełka. Przedstawia ono popiersia (tzw. wizerunki *all'antica*) antycznych wojowników w okrągłych wieńcach laurowych. Poszczególne medaliony oddzielone są ornamentem kandelabrowym oraz motywem putti. Druga rama to wycisk czteropolowego radełka z całopostaciowym przedstawieniem Chrystusa: Zbawiciela (SALVATOR), Dobrego Pasterza (EGO SVM PAS), uzdrawiającego (CAP CRU S) oraz błogosławiącego (SVR ET VADE)[10]. Jest to jedno z sygnowanych narzędzi. W tym przypadku monogram „MC" znajduje się nad przedstawieniem Chrystusa Dobrego Pasterza. Wewnętrzną ramę, wyznaczającą zwierciadło tworzą cztery listwy, które ozdobiono wyciskami tłoków z motywami rozetki oraz żołędzia. W prostokątnym zwierciadle, znajdują się dwa pionowe wyciski wcześniej już użytego radełka medalionowego. W górnej strefie okładziny, w poziomej listwie wyciśnięto na złoto skrócony tytuł dzieła: „LOCI COMMVNES". Dolna okładzina prezentuje się analogicznie. Warto zaznaczyć, że opisana wyżej oprawa nie posiada supereksliblisu napisowego Herbesta. Zamiast tego na karcie tytułowej znajduje się odręczny wpis duchownego: „B. Herbesti Neapolitani, Lovicii feriis S. Mathaei, anno 1560, g[rossi]s 70 empt[us]". Pozwala to wysunąć zatem wniosek, że egzemplarz ten mógł zostać zakupiony w Łowiczu już z gotową oprawą w 1560 roku.

2. Dwie kolejne oprawy wyszły najprawdopodobniej z warsztatu M. Neringa (zm. 1587)[11], introligatora, księgarza i drukarza. W Poznaniu działał on prawdopodobnie od 1559 do 1579 roku. Następnie w konsekwencji wydania heretyckiego dzieła autorstwa Jakuba Niemojowskiego oraz konfliktu z biskupem poznańskim Łukaszem Kościeleckim[12] przeniósł się do Grodziska, gdzie przebywał krótko, bo do 1581 roku. Stamtąd udał się do Torunia, gdzie nadal działał jako introligator, lecz głównie parał się tam drukarstwem. Wśród klientów Neringa znalazł się m.in. przywódca wielkopolskich luteranów Erazm Gliczner (zm. 1603)[13], nieznany bliżej szlachcic Mikołaj Pogorzelski[14] czy opat trzemeszeński Aleksander Mieliński (zm. 1584)[15].

---

[9] *Oprawy książkowe XIV-XVIII wieku w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Część I Rzeczpospolita, Prusy, Dolny Śląsk*, red. A. Wagner, Toruń 2018, kat. 20.

[10] Tamże, kat. 20.

[11] Więcej na temat życia oraz działalności Melchiora Neringa zob. np. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 272-291; J. Sójka, *Melchior Nering*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa-Poznań 1981, s. 509; M. Krupa, *Nering Melchior*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 13, red. E. Gigilewicz, Lublin 2009, kol. 930-931.

[12] J. Łukasiewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, Poznań 1838, s. 36 (przypis nr 1), zob. także: *Drukarze dawnej Polski*, s. 277-278.

[13] H. Barycz, *Gliczner, Erazm*, w: PSB, t. 8, red. K. Lepszy, Wrocław-Kraków-Warszawa 1959-1960, s. 50-52.

[14] Zob. Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. I.26, Akta Miasta Poznania, Księgi kancelaryjne (Acta coram consulatu civitatis Posnaniensis), k. 132, 261, 319, 351, 363; AAG, sygn. BK 248, BK 1358, BK 306.

[15] W. Dworzaczek, *Mieliński (Mieleński) h. Wczele Aleksander*, w: PSB, t. 20, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 774-775.

Pierwszy wolumin zawiera druk wydany przez Sebalda Mayera w Dillingen w 1564 roku[16]. Oprawę introligator wykonał z fazowanych desek oraz brązowej skóry a także wyposażył w zapięcia mosiężno-skórzane, po których pozostały zaczepy sztyftowe w typie lancetowym[17]. Dekoracje rozmieścił według kompozycji ramowej przy użyciu dwóch radełek, strychulca, tłoków oraz plakiety. Zewnętrzną ramę górnej okładziny tworzy ślepy wycisk radełka z przedstawieniem scen biblijnych z ramkami identyfikacyjnymi: Zwiastowaniem (VIRGO MARI// DEI MATER), Chrztem w Jordanie (HIC EST FILI// VS MEVS DI), Zmartwychwstaniem (MORS ERO// MORS TVA O), Ukrzyżowaniem (ECCE AGNVS// DEI QVI TOL)[18]. To narzędzie w literaturze przedmiotu łączy się właśnie z warsztatem Neringa[19]. Następnie przy pomocy złoconych wycisków strychulca powstały dwie poziome i dwie pionowe listwy. Trzy z nich wyzbyte są dekoracji. W zewnętrznych narożnikach utworzonego zwierciadła zostały wyciśnięte, również na złoto, arabeskowe ćwierć-medaliony. Centrum zdobi prostokątna plakieta z wyobrażeniem Zmartwychwstałego Chrystusa pod łukiem arkady (napis pod wizerunkiem oraz całość przedstawienia jest bardzo słabo widoczna z powodu znacznego uszkodzenia okładziny). Dodatkowo w górnej strefie oprawy wyciśnięto na złoto tłoki liternicze ze skróconym tytułem dzieła oraz nazwiskiem autora „COMENTA INGE (…)" (wytłoczone w czwartej, poziomej listwie) „GVLIELMO HAMER" (w zwierciadle). Natomiast poniżej umieszczono, dziś prawie niewidoczną, datę „1564"(?). Dolną okładzinę (il. 2) zapełniono w całości ramowymi wyciskami radełek, od zewnątrz wspomnianym narzędziem ze scenami biblijnymi, którym wypełniono również zwierciadło. Natomiast wewnętrzną ramę tworzy radełko z przedstawieniem Zmartwychwstałego Chrystusa i św. Jana Ewangelisty z czterema ramkami, w których umieszczono napisy identyfikacyjne (SALVA, IOHA oraz biblijne cytaty: DATA E//ST MIC, ECCE AG//NVS DE). W wyzbytych dekoracji listwach znajduje się złocony superekslibris napisowy „BENEDICTVS HERBESTVS". Warto również wspomnieć, że na górnej okładzinie w późniejszym czasie nadbito superekslibris z herbem Gozdawa[20], kolejnego właściciela, opata wągrowieckiego Andrzeja Dzierżanowskiego[21], który dbając o bibliotekę klasztorną, nabył od Herbesta część jego zbiorów.

Powyżej użyto sformułowanie „prawdopodobnie" gdyż atrybucja drugiej oprawy jest nieco problematyczna (il. 3). Chroni ona paryski druk autorstwa Clauda Guil-

[16] W. Hammer, *Commentationes In Genesim Doctae*, Dillingae 1564, AAG, sygn. BK 1599.

[17] Por. *Oprawy książkowe*, kat. 27.

[18] Muraszko, *Neringowskie oprawy*, s. 214; G. Jurkowlaniec, M. Herman, *Szesnastowieczny królewiecki druk w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel: ilustracje, oprawa i właściciele*, „Biuletyn Historii Sztuki", 83 (2021) nr 2, s. 308.

[19] Z. Mocarski, *Książka w Toruniu do roku 1793. Zarys dziejów*, Toruń 1934, s. 36 (przypis nr 167).

[20] P. Pokora, *Superekslibrisy na oprawach ksiąg dawnej biblioteki cystersów w Wągrowcu* (w druku).

[21] R. Franczak, *Katalog proweniencji starodruków z dawnej biblioteki klasztoru cystersów w Wągrowcu* (w druku).

liauda (zm. 1551) wydany w 1562 roku[22]. Jej wykonanie i kompozycja są niemal identyczne jak w przywołanym powyżej woluminie: fazowane deski, brązowa skóra, zaczepy sztyftowe w typie lancetowym, kompozycja ramowa. Zewnętrzną ramę tworzy wspomniany wycisk narzędzia z przedstawieniem Zmartwychwstałego Chrystusa i św. Jana Ewangelisty. W centrum obszernego zwierciadła, które wyznaczyły cztery listwy, znajduje się identyczna prostokątna plakieta, przedstawiająca Zmartwychwstałego Chrystusa. Analogicznie jak w przywołanej powyżej oprawie, w narożnikach wyciśnięto na złoto arabeskowe ćwierć-medaliony, a w górnej strefie widnieje skrócony tytuł dzieła: „(…) IESV CHRISTI (…)AN SEC(…)M". W tym miejscu należy nadmienić, że zły stan zachowania tegoż egzemplarza skutecznie utrudnia odczytanie wycisków literniczych czy dokładniejsze opisanie wycisku użytej prostokątnej plakiety. Ponadto grzbiet woluminu zabezpieczono dodatkowo sporym kawałkiem pergaminu. Jest to prawdopodobnie ślad po dawnej konserwacji woluminu, co niestety wpływa na odczytanie całości dekoracji. Dolną okładzinę zdobią dwa radełka. Zewnętrzną ramę tworzy wycisk z przedstawieniem dwóch medalionowych popiersi Owidiusza (OVIDIVS) i Cycerona (M T CICERO), oddzielonych ornamentem arabeskowym, przeplatanych tarczami herbowymi z orłem i skrzyżowanymi kluczami (tzw. mały herb Poznania). To radełko zostało także wykorzystane do udekorowania powierzchni zwierciadła. Drugą, wewnętrzną ramę stanowi wycisk narzędzia, którym ozdobiono górną okładzinę. W wyzbytych dekoracji poziomych listwach umieszczono złocony superekslibris napisowy w brzmieniu: „BE[…]T[…] HERBESTVS". Pojawiające się wątpliwości atrybucyjne dotyczą medalionowego radełka z popiersiami Owidiusza i Cycerona. Narzędzie to z Neringiem łączy Michał Muraszko[23] w artykule poświęconym oprawom opata trzemeszeńskiego Wojciecha Mielińskiego[24]. Dekoracje wskazanej tam oprawy wykonane zostały przy pomocy tych samych narzędzi. Właśnie przez to podobieństwo oraz znak wodny z przedstawieniem skrzyżowanych kluczy w kartuszu, oprawę należącą do Mielińskiego połączono z warsztatem Neringa. Jednak warto zanotować fakt, że wspomniane narzędzie występuje również na innej oprawie[25] w obecności radełka, które jak dotąd nie było przypisywane do zasobu tegoż introligatora. Na tej podstawie pojawiły się pytania dotyczące atrybucji tychże narzędzi. Czy obydwa radełka należały do Neringa, czy też jedno z nich, z przedstawieniem Owidiusza i Cycerona należało w podobnym czasie do innego introligatora?[26] Jest to z pewnością kwestia, którą warto zagłębić. Mimo występujących wątpliwości, powyżej przywołaną oprawę z dużym prawdopodobieństwem można przypisać Neringowi.

---

[22] C. Guilliaud, *In sacrosanctvm Iesv Christi Evangelium secundum Matthaeum Commentarij*, Parisiis 1562, AAG, sygn. BK 1547.

[23] Muraszko, *Oprawy trzech ksiąg opata trzemeszeńskiego Aleksandra Mielińskiego*, s. 109-123.

[24] W. Dworzaczek, *Mieliński Wojciech*, w: PSB, t. 20, red. E. Rostworowski, Wrocław 1975, s. 778.

[25] Por. AAG, sygn. BK 901.

[26] A. Wajnert, *Tegumentologiczne aspekty działalności Melchiora Neringa w okresie poznańskim (1559-1579)* (niepublikowana praca magisterska, obroniona w 2020 roku w Instytucie Historii UAM).

3. Wykonanie opraw kolejnych pięciu egzemplarzy na tym etapie badań można połączyć z anonimowym warsztatem działającym w Poznaniu. Przypuszczenie to wynika z analizy wyklejek, na większości których umieszczono znak wodny z przedstawieniem skrzyżowanych kluczy[27]. Na jeden warsztat wskazują głównie użyte materiały (deski, skóra, zaczepy sztyftowe w typie lancetowym oraz klinowym[28]) oraz narzędzia, m.in. radełko medalionowe z niezidentyfikowanymi popiersiami w wieńcach, radełko z przedstawieniem półpostaci Mojżesza i Dawida (inne wizerunki niewidoczne), cnót z atrybutami (wiary, cierpliwości miłości, nadziei). Niestety stan zachowania obleczenia każdej z opraw nie pozwala na dokładną analizę dekoracji oraz poszczególnych narzędzi. Jednak przerysy ołówkowe oraz wymiary wycisków pozwalają sądzić, bez potrzeby analizy pełnego wycisku, iż do dekoracji różnych opraw posłużono się tym samym radełkiem. Choć poszczególne egzemplarze różnią się między sobą formatem, a co za tym idzie, różna jest wielkość ich opraw, rzemieślnik konsekwentnie posługuje się wypracowanym schematem kompozycyjnym. Dekoracja górnej okładziny posiada więcej tzw. „światła", oznacza to, że nie jest ona w pełni zapełniona radełkowaniami. Następnie przy pomocy wycisków strychulca wyznaczona została granica prostokątnego zwierciadła, w którym znajduje się odciśnięta na złoto prostokątna plakieta. Opcjonalnie pojawiają się pojedyncze wyciski tłoków, np. rozetek czy kwiatonów. W górnej oraz dolnej okładzinie umieszczone zostały skrócony tytuł dzieła oraz data wskazująca czas powstania oprawy. Dolne okładziny, w przeciwieństwie do górnych wypełnione zostały w całości radełkowaniami. Jeden wycisk tworzący zewnętrzną ramę oraz dwa lub trzy pionowe wyciski w zwierciadle.

Pierwsza oprawa chroni antwerpski druk autorstwa Francisco Foreiro (zm. 1581) wytłoczony u Phillipe Nuyts[29] w 1566 roku. Ze względu na mały format druku górną okładzinę ozdobiono tylko ramami strychulcowymi, prawdopodobnie pozłacanymi. W górnej strefie okładziny można dojrzeć, zatarte już wyciski tłoków literniczych. W centrum zwierciadła wyciśnięto złoconą plakietę z przedstawieniem Chrystusa pod łukiem renesansowej arkady. Narożniki wewnętrznej ramy zdobią złocone wyciski rozet (kwiatonów?). Niestety obleczenie nie jest w najlepszym stanie zachowania. Dolną okładzinę introligator zapełnił radełkowaniami z przedstawieniem półpostaci cnót na trójbocznych parapetach z tabliczkami identyfikacyjnymi. W zwierciadle wyciśnięto radełko z przedstawieniem, dzisiaj już ledwo widocznych sylwetek. W górnej oraz dolnej strefie umieszczony został superekslibris napisowy, wyciśnięty na złoto: „BENEDICTI HERBESTI".

Kolejne cztery woluminy są tego samego formatu, stąd ich identyczne dekoracje. Zewnętrzne ramy tworzą wyciski radełek z przedstawieniem półpostaci (np. wspomnianych cnót) lub medalionowe z popiersiami. Kolejne ramy, złocone, wykonane zostały przy pomocy strychulca. W powstałych listwach, wyciśnięto na złoto tłoki liternicze ze skróconym tytułem dzieł oraz datą wykonania oprawy:

[27] *Papiernie w Polsce XVI wieku*, nr 249; zob. także: Siniarska-Czaplicka, *Filigrany papierni*, s. 17-18, nr 875.

[28] Por. *Oprawy książkowe*, kat. 39.

[29] F. Foreiro, *Iesaiae Prophetae vetus [et] noua ex hebraico versio*, Antverpiae 1566, AAG, sygn. BK 322.

„ODOERT//(…) OMNES PSL 1566”[30], „DIVI PRO SPERI// OPERA 1566”[31], „ANTHYPERA SPI// STES 1568”[32], „(…)// DE// CONSCIENCI(…)”[33]. Narożniki ram, które tworzą granice zwierciadła zdobią wyciski tłoków: listków aldyńskich lub rozetek. W centrum górnej okładziny każdego z woluminów znajduje się prostokątna złocona plakieta. Na oprawie z 1566 roku znajduje się wycisk plakiety, który ukazuje króla Dawida z lirą z podpisem „TV ES SASER DOSIN” (sic!) (il. 4). Natomiast na kolejnych dwóch woluminach[34] umieszczone zostały dwa różne ujęcia chrztu Jezusa w Jordanie, lecz podpisane w podobny sposób „HIC EST FILIVS MEVS(…)” oraz „HIC EST MEV”. Wycisk plakiety umieszczony na ostatnim egzemplarzu[35] jest niemalże niewidoczna, jednak dostrzec można podpis „HIC EST(…)”. Zachodzi więc prawdopodobieństwo, że została użyta, któraś z plakiet przedstawiająca scenę chrztu Jezusa.

Każdą dolną okładzinę zapełniono wyciskami radełek, a w wyzbytych dekoracji listwach umieszczano zazwyczaj superekslibris Herbesta, tym razem w brzmieniu: „BENEDICTVS HERBESTVS”.

Nieznane warsztaty

1. Antwerpski druk z 1555 roku wydany przez Jana Bellera[36] oprawiono w fazowane deski i brązową skórę. Po zapięciach mosiężno-skórzanych zachowały się jedynie zaczepy sztyftowe w typie widełkowym. Niestety na wyklejkach nie występują znaki wodne, co utrudnia chociażby wskazanie ośrodka, z którego introligator czerpał papier. Jedynym tropem może być wpis Herbesta umieszczony na wyklejce, mówiący że egzemplarz ten zakupiony został w Poznaniu. W dekoracji zastosowano kompozycję ramową (il. 5), gdzie zewnętrzną ramę tworzy wycisk radełka z przedstawieniem scen biblijnych: wywyższenie węża miedzianego, kuszenie Adama i Ewy, zmartwychwstanie i ukrzyżowanie (sic!). Następnie przy pomocy strychulca wydzielono cztery listwy. Dwie pionowe i poziomą dolną pozostawiono puste, natomiast poziomą górną zapełniono wyciskami literniczymi, tworzącymi skrócony tytuł dzieła „EXPLICACIONIS * X // ARTICVLORVM TO//MVS PRIM * ET * SECV*”. Wewnętrzną ramę tworzy wycisk radełka z przedstawieniem półpostaci[37] w oknach wykończonych łukiem z podpisami umieszczonymi poniżej w ramkach identyfikacyjnych: Chrystusa (SALVATVR), króla Dawida (DAVIT),

[30] H. Helm, *Homiliae in Euangelia Dominicalia Ab Adventu Domini usq[ue] ad Festum SS. Trinitatis*, Kolonia 1550, AAG, sygn. BK 699.

[31] Św. Prosper, *Divi Prosperi Aqvitanici*, Lovanii 1566, AAG, sygn. BK 851.

[32] M. Bredenbach, *Anthyperaspistes Pro Vera Componendorvm Ecclesiae Dissidiorvm Ratione D. Matthiae Bredenbachij Kyrspesis*, Coloniae 1568, AAG, sygn. BK 1020.

[33] A.C. de Chivasso, G. Ungarelli, *Svmma Angelica De Casibvs*, Venetiis 1569, AAG, sygn. BK 1652.

[34] Zob. sygn. BK 851, BK 1020.

[35] Zob. sygn. BK 1652.

[36] R. Tapper, *Explicationis Articvlorvm Venerandae Facvltatis Sacrae Theologiae Generalis Stvdii Lovaniensis circa dogmata Ecclesiastica*, Antverpiae 1555, AAG, sygn. BK 1562.

[37] W tegumentologii poprzez „półpostacie” należy rozumieć przedstawienie wizerunku postaci w ujęciu do pasa.

św. Piotra (PETRVS) oraz św. Pawła (PAVLVS). W prostokątnym zwierciadle, między dwoma wyzbytymi dekoracji listwami, umieszczono dwa pionowe wyciski radełka ze scenami biblijnymi. Kompozycja dolnej okładziny jest analogiczna, z tymże w zwierciadle oprócz scen biblijnych, na środku umieszczono dodatkowy pionowy wycisk radełka z półpostaciami w arkadach.

2. Ostatnia oprawa[38] (il. 6), chroni koloński druk wytłoczony w 1549 roku przez Jaspara von Gennepa. Choć początkowo egzemplarz ten łączyłam z nieznanym warsztatem introligatorskim, warto zwrócić uwagę, że medalionowe radełko użyte do dekoracji tejże oprawy jest niemal identyczne z narzędziem z zasobu królewskiego introligatora Dawida[39]. Po dokładnej analizie można wskazać podobieństwa między wyciskami, jednakże trzeba wziąć pod uwagę, że badana w ramach tego artykułu oprawa, a w szczególności obleczenie zachowało się w złym stanie. Wspomniane narzędzie introligator wykorzystał do ozdobienia górnej okładziny, tworząc zewnętrzną ramę oraz dolnej okładziny, wypełniając ją niemal w całości. Mimo licznych pęknięć skóry, w górnej strefie górnej okładziny widoczne są złote wyciski liternicze: „DE DIVINIS", umieszczone w listwach powstałych przy pomocy złotych wycisków strychulca. W zwierciadle wyciśnięta została prostokątna plakieta przedstawiająca Hioba wraz z żoną w obecności szatana. W tym przypadku zamiast superekslibrisu Herbesta na wyklejce znajduje się wpis empcyjny duchownego, wskazujący, że zakupił on ten egzemplarz za 46 groszy w 1552 roku.

Wnioski

W przypadku opraw z biblioteki Herbesta w obecnym stanie badań możemy wyróżnić trzy warsztaty poznańskie: pierwszy należący do tzw. introligatora „MC", drugi do Neringa oraz trzeci do nieznanego z imienia i nazwiska rzemieślnika. Choć ostatni z wymienionych introligatorów pozostaje niezidentyfikowany szereg cech badanych opraw, znaki wodne, kompozycja oraz użyte narzędzia wskazują na jednego rzemieślnika. Pozostałe dwie oprawy trudno połączyć z konkretnym introligatorem, choć na ostatnim przywołanym woluminie znajduje się wycisk identycznego radełka do tego jakim posługiwał się królewski introligator Dawid. Nie ma jednak pewności, że jest to oprawa wykonana właśnie przez niego. To zagadnienie z pewnością wymagałoby pogłębionych badań. Charakterystyczne dla księgozbioru Herbesta są niemal identycznie prezentujące się oprawy. Pozwala to sądzić, że właściciel ów biblioteki miał bibliofilskie zacięcie i staranie dobierał je w taki sposób by miały jednolity wygląd. Bowiem każdy wolumin obleczono brązową skórą, a dekoracje rozmieszczono według kompozycji ramowej, charakterystycznej dla XVI-wiecznych opraw. Na tych, które zostały wykonane na zlecenie Herbesta pojawia się złocony superekslibris napisowy oraz data wykonania oprawy. Natomiast te woluminy, które kupowane były z gotową oprawą właściciel umieszczał odręczny wpis na wyklejce lub karcie tytułowej. Niewykluczone jednak, że kanonik, jeśli była taka możliwość, zlecał umieszczenie swojego superekslibrisu na woluminach zakupionych już z gotową oprawą.

[38] M. Pérez de Ayala, *De Divinis, Apostolicis Atque Ecclesiasticis Traditionibus*, Coloniae 1549, AAG, sygn. BK 1297.

[39] Krynicka, *Oprawy książkowe*, s. 35, il. 20d.

Il. 1. Górna okładzina oprawy z warsztatu Monogramisty „MC”, fot. M. Muraszko

Il. 2. Górna okładzina oprawy z nieznanego warsztatu, fot. M. Muraszko

Il. 3. Dolna okładzina neringowskiej oprawy z superekslibrisem Herbesta, fot. M. Muraszko

Il. 4. Dolna okładzina oprawy prawdopodobnie z warsztatu Neringa, fot. M. Muraszko

Il. 5. Górna okładzina z poznańskiego warsztatu introligatorskiego, fot. M. Muraszko

Il. 6. Dolna okładzina oprawy prawdopodobnie z warsztatu introligatora Dawida, fot. M. Muraszko

Dzięki rozwijającym się badaniom nad dawną książką, a w szczególności nad oprawami, coraz więcej wiemy na temat rozwoju introligatorstwa, panujących trendów w zdobnictwie czy wpływów zagranicznych. Mimo to, badacze nadal borykają się z problemem atrybucji, dlatego prowadzenie tego typu badań jest istotne. Ważnym jest, by w obliczu nieznajomości introligatora z imienia i nazwiska czy jego inicjałów, móc przedstawić zasób jego warsztatu. Pogłębione analizy dekoracji opraw, ich wykonania czy znaków wodnych mogą w przyszłości okazać się bardzo pomocne. Świetnym przykładem jest praca Marianny Czapnik[40] poświęcona „monogramiście MC". Na podstawie kilkunastu woluminów, badaczka przedstawiła zasób narzędzi introligatorskich, jakimi posługiwał się ów introligator, wskazała miejsce oraz ramy chronologiczne jego działalności. Istnieje zatem możliwość, że dalsze badania nad introligatorstwem, szczególnie wielkopolskim, odkryją nieznane karty historiografii związanej z tymże rzemiosłem, jednocześnie ujawniając niezidentyfikowanych dotąd introligatorów, których oprawy do dziś chronią druki z biblioteki Herbesta.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe w Poznaniu
sygn. I.26, Akta Miasta Poznania, Księgi kancelaryjne (Acta coram consulatu civitatis Posnaniensis).

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
sygn. BK 244, BK 248, BK 1358, BK 306, BK 1599, BK 1547, BK 901, BK 322, BK 699, BK 851, BK 1020, BK 1652, BK 1562, BK 1297, Biblioteka Katedralna.

Opracowania

Czapnik Marianna, *Oprawy poznańskiego monogramisty MC*, w: *Tegumentologia polska dzisiaj*, red. A. Wagner, Toruń 2015, s. 133-164.

Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, t. 4, *Pomorze*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.

Dworzaczek Włodzimierz, *Mieliński Wojciech*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 20, red. E. Rostworowski, Wrocław 1975, s. 778.

Encyklopedia wiedzy o książce, red. A. Birkenmajer, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971.

Franczak Radosław, *Katalog proweniencji starodruków z dawnej biblioteki klasztoru cystersów w Wągrowcu* (w druku).

Głowacka Apolonia, *Patruus Jan*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa-Łódź 1972, s. 662-663.

Kawecka-Gryczowa Alodia, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław 1988.

[40] Czapnik, *Oprawy poznańskiego monogramisty*, s. 133-152.

Kosman Marceli, *Benedykt Herbest*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa-Poznań 1981, s. 251.

Krupa Marzena, *Nering Melchior*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 13, red. E. Gigilewicz, Lublin 2009, kol. 930-931.

Krynicka Maria, *Oprawy książkowe z herbami ostatnich Jagiellonów w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie", 12 (1980) s. 23-46.

Łukasiewicz Józef, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, Poznań 1838.

Mocarski Zygmunt, *Książka w Toruniu do roku 1793. Zarys dziejów*, Toruń 1934.

Muraszko Michał, *Neringowskie oprawy trzech druków z księgozbioru opata trzemeszeńskiego Wojciecha Mielińskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej", 67 (2017) s. 211-220.

Muraszko Michał, *Wybrane oprawy starodruków ze zbiorów dawnej biblioteki klasztornej cystersów w Wągrowcu* (w druku).

Oprawy książkowe XIV-XVIII wieku w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Część I Rzeczpospolita, Prusy, Dolny Śląsk, red. A. Wagner, Toruń 2018.

Papiernie w Polsce XVI wieku. Prace Franciszka Piekosińskiego, Jana Ptaśnika, Kazimierza Piekraskiego. Powtórnie wydał i uzupełnił Włodzimierz Budka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.

Pokora Piotr, *Superekslibrisy na oprawach ksiąg dawnej biblioteki cystersów w Wągrowcu* (w druku).

Rabiej Stanisław, *Herbest Benedykt*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, kol. 741.

Siniarska-Czaplicka Jadwiga, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1969.

Sójka Jan, *Melchior Nering*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa-Poznań 1981, s. 509.

Sójka Jan, *Patruus Jan (syn)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25, red. E. Rostworowski, Wrocław 1980, s. 339-340.

Świeżawska Maria, *Introligatorzy poznańscy w wieku XVI*, „Ekslibris", 7 (1925) z. 1, s. 71-89.

Wagner Arkadiusz, *Introligatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna „terra incognita"*, w: *Sztuka w Wielkopolsce*, red. M. Błaszczyński et al., Poznań 2013, s. 68-86.

Wagner Arkadiusz, *Oprawy ksiąg Andrzeja Opalińskiego*, w: *Księgozbiór wielkopolskiego magnata. Andrzej Opaliński (1540-1593)*, red. A. Wagner, Poznań 2011, s. 143-195.

Wagner Arkadiusz, *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016.

Wajnert Aleksandra, *Tegumentologiczne aspekty działalności Melchiora Neringa w okresie poznańskim (1559-1579)* (niepublikowana praca magisterska, obroniona w 2020 roku w Instytucie Historii UAM).

Zarębski Ignacy, *Herbest, Benedykt*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław 1960, s. 434-436.

PRÓBA ATRYBUCJI OPRAW Z KSIĘGOZBIORU BENEDYKTA HERBESTA (ZM. 1598) Z ZASOBU ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNEGO W GNIEŹNIE

Streszczenie

W zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie znajduje się pokaźny zbiór starych druków, należących niegdyś do przedstawicieli wyższego oraz niższego duchowieństwa. W kontekście badań nad szeroko pojętą historią Kościoła źródła, którymi są stare druki, a w szczególności oprawy, mogą wydawać się nietrafionym kierunkiem. Jednak analiza bibliologiczna zachowanych księgozbiorów może okazać się wartościowym uzupełnieniem do badań nad dziejami Kościoła oraz duchowieństwa.

W zespole Biblioteki Katedralnej do dziś zachowało się kilkanaście woluminów, które niegdyś tworzyły księgozbiór Benedykta Herbesta (zm. 1598), teologa, pedagoga i polemisty. Woluminy należące do poznańskiego kanonika, niemalże każdorazowo, zostały oznaczone superekslibrisem napisowym, który umieszczono na dolnej okładzinie oprawy. Zbiór ten charakteryzuje się jednolitym obleczeniem (ciemną skórą) oraz ich radełkową dekoracją ramową w stylu niemieckim. Niniejsza praca koncentruje się na analizie i charakterystyce opraw. Dzięki zastosowaniu analizy porównawczej wykorzystanych do powstania oprawy materiałów (desek, skóry) oraz użytych do dekoracji narzędzi możliwe będzie wskazanie ośrodka introligatorskiego, a nawet rzemieślnika odpowiedzialnego za wykonanie wspomnianych opraw.

Głównym celem artykułu jest wyodrębnienie i wskazanie warsztatów introligatorskich, z których usług korzystał B. Herbest. Podjęto również próbę zidentyfikowania konkretnych introligatorów oraz scharakteryzowania tych dotąd nierozpoznanych przez badaczy dawnej książki w literaturze przedmiotu.

Słowa kluczowe: Benedykt Herbest; Gniezno; Biblioteka Katedralna; starodruki; oprawy; tegumentologia; superekslibris